

І. О. ПОЛЯКОВ,

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології

Національного університету цивільного захисту України

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНИХ УСТАНОВОК І ВОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОФЕСІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ МНС

Проаналізовано існуючі у вітчизняній психологічній науці погляди на процес вольової поведінки суб'єкта в осередку надзвичайної ситуації, а також впливу установки на цей процес. Описано механізм установки поведінки суб'єкта й прояву їм волі в умовах надзвичайної ситуації.

Відомо, що надзвичайні ситуації (далі – НС) впливають на стан психічного здоров'я людей, які постраждали від них. Часто такий вплив досягає патогенного рівня й стає причиною формування цілого ряду психічних і поведінкових розладів до яких, зокрема, ставляться: гострі реакції на стрес, різноманітні розлади адаптації, а також стійкі зміни особистості після перенесеної катастрофічної події [1; 2].

На сьогодні у психологічній науці існує низка досліджень, предметом яких було вивчення фундаментальних положень теорії установки, яке полягає в тому, що будь-який стан суб'єкта (установка) первинне стосовно діяльності і є, таким чином, психологічним механізмом, що забезпечують професійну діяльність у цілому, а також окремі її операції, їх послідовність. Велике диференційоване й діагностичне значення мають такі параметри установки, як тип, збудливість, міцність, динамічність і статичність, пластичність і брутальність, константність і варіабельність, стабільність і лабільність (І. Т. Бжалава, К. Д. Мдівані, В. Г. Норагідзе, Б. І. Хачапурідзе, Є. М. Ходжава) [3].

Методологічною основою дослідження для нашої статті стали роботи таких учених, як Б. Г. Анан'єв, П. К. Анохін, Н. А. Бернштейн, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, В. І. Лебедев, А. Н. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, І. І. Ріхтер, Д. М. Узнадзе, А. С. Прангішвілі тощо.

Мета статті – на основі аналізу існуючих наукових досліджень показати взаємозв'язок психологічних установок і вольової поведінки та їх вплив на процес професійної діяльності рятувальників МНС.

Суб'єкти, що опинились в осередку надзвичайної ситуації та діють, ми можемо умовно поділити на рятувальників і потерпілих.

У кожного рятувальника заздалегідь присутня установка на порятунок життя іншої людини. Інакше кажучи, рятувальник бере відповідальність за життя людини, завдяки чому він може ставати вище своїх потреб, виступаючи як

суб'єкт волі. Саме цю особливість Д. М. Узнадзе відзначає, як одну з найважливіших характеристик особистості у своїй теорії установки [4; 5]. Установка вважається основним регулятивним механізмом поведінки людини, визначаючи його спрямованість і виборчу активність. Однак сутність особистості не зводиться до функціонування установки, а визначається наявністю таких основних проявів, як свідомість і здатність до об'єктивації. Характерною рисою особистості є здійснення далекої мотивації, учинення дій, мета яких у задоволенні потреб, призначених для майбутнього життя. Вищі потреби – інтелектуальні, моральні й естетичні – відповідають Я-концепції людини. Установка ж виявляється в теперішньому часі, хоча і є певною формою антиципації.

Пізнання закономірностей психічної активності можливе на основі поняття установки. Під цим поняттям мають на увазі психічний процес, що відбувається без участі свідомості, однак, незважаючи на це, виявляє вирішальний вплив на весь зміст свідомого психічного життя. Таким чином, виникає думка, що поняття несвідомого повинне бути відкинуте й замість нього уведене поняття, що має позитивний зміст, а саме поняття установки [3].

Оскільки установка є результатом взаємодії потреби в чому-небудь та умов задоволення потреби, а потреба сприймається людиною як неузгодженість (дисонанс, суперечність) між тим, чого прагне людина, і умовами, у яких це бажання (уміння, залежність) виникло, то вміння бачити об'єктивно світ і при цьому бажання робити по-своєму і є початковим моментом зародження установки. Для того, щоб установка сформувалася повністю (а вона необхідна, щоб відбулася повноцінна дія), необхідно створити умови задоволення потреби, тобто створити педагогічні умови, прийнятні для суб'єкта діяльності, при яких властивість суб'єкта бачити світ об'єктивно й реагувати творчо реалізувалася, тобто зустрілася з потребою.

Зауважимо, що здатність людини до зміни, до перемикання установки неоднакова. Одні краще працюють в умовах, де діють постійні вимоги (погана перемикальність), інші (добра перемикальність установки) краще працюють при мінливих вимогах). У деяких добра (погана) здатність до перемикання установок виявляється в окремих галузях професійної діяльності або ж змінюється залежно від вимог, пропонованих самою діяльністю. Такі швидкі перемикання особливо потрібні при виникненні непередбачених завдань, несподіваних перешкод, небезпек. Подібні умови властиві саме для професійної діяльності рятувальників МНС, тобто для успішного вирішення відповідних завдань потрібно мати добру здатність до перемикання установок.

Виходячи із теорії установки, можна зробити висновок, що установка людини аж ніяк не переходить безпосередньо у поведінку, вона прокладає шлях у свідомості й там знаходить свою реалізацію. Установка до дії знаходить реалізацію не в самій поведінці, а у психічному еквіваленті реальної поведінки. Залежно від свідомості цінність можливої поведінки в суб'єкта виникає установка його виконання або невиконання, й трапляється так, що звертається до певного акту поведінки.

Суб'єкт може усвідомити зміст установки й цінність тієї поведінки, яка повинна бути здійснена на її основі в майбутньому. Таким шляхом людині вдається підкорити дію установки контролю свідомості, усвідомити той психічний стан, установку, за якою виявиться неприйнятна поведінка. Цю ідею важливо використовувати для підготовки рятувальників МНС до професійної діяльності, застосування тактичних прийомів під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, спеціальної аварійно-рятувальної (пошуково-рятувальної) техніки й спорядження, засобів зв'язку тощо, а також формування і прояв вищих рівнів психічної активності при взаємодії із небезпечними стрес-факторами НС, формуючи як свідомі, так і несвідомі компоненти установки.

Усвідомлення процесу поведінки та його результатів приводить до досить цікавих наслідків у формуванні, дії й зміні установки, що нерідко залишається для людини не поміченим. Їх вивчення дозволяє глибше осягнути психологічну природу установки. Це положення необхідно використовувати під час навчання у ВУЗах МНС та в аварійно-рятувальних підрозділах МНС України. Людина шляхом уявлення ідейної ситуації впливає на свою установку. У процесі вольової активності вона за допомогою свідомості мо-

же викликати, змінити або ліквідувати установку.

Суб'єкт бере участь у процесі формування, дії й зміни установки й іншим шляхом. У цей час він не може активно управляти своєю установкою й поведінкою. Існує ціла система закономірностей, що лежать в основі цього природного життєвого процесу.

Можна припустити, що фактор небезпеки значною мірою підвищує відповідальність і виступає як «збудник активної творчості», «відважного стану щиросердечних сил». Якщо фактична напруга тільки знижує фізичні й духовні сили людини, то переживання відповідальності в ситуації небезпеки «може стати моментом потенціювання сил та енергії опору» [6], що сприяє подоланню небезпеки. Навпаки, страх небезпеки, як відзначав І. І. Ріхтер, позбавляє людину цих переваг, сприяючи різним подіям і нещастям [7].

Людина, ставши заручником надзвичайної ситуації, перебуває заздалегідь у ролі жертви. Поведінка суб'єкта в даній ситуації може здійснюватись на двох рівнях – як імпульсивна (інстинктивна) і регульована свідомістю. У нашій статті ми будемо розглядати інстинктивну поведінку суб'єкта як одну зі складових імпульсивної поведінки. У першому випадку спрямованість поведінки визначається установкою, що виникає при взаємодії потреб людини й ситуації, у якій вони актуалізуються. У випадку імпульсивної поведінки установку створює актуальна ситуація. Інакше кажучи, в індивіда з'являється певна конкретна потреба, при цьому він перебуває в певній конкретній ситуації, у якій повинна бути задоволена дана потреба. На основі взаємодії цієї актуально переживаної потреби й актуально даної ситуації в суб'єкта з'являється певна установка, що лежить в основі його поведінки. Так виникає імпульсивна поведінка. Природно, що в цьому випадку суб'єкт не відчуває своє «Я» справжнім суб'єктом поведінки – він не об'єктивує ні своє «Я», ні свою поведінку, тому імпульсивна поведінка ніколи не переживається як прояв самоактивності «Я». Але, як уже відзначено вище, ми розглянемо тільки одну зі складових імпульсивної поведінки – інстинктивну поведінку. В епіцентрі надзвичайної ситуації воно виступає у вигляді інстинктивних реакцій на зовнішній подразник надзвичайної ситуації (захисні механізми особистості, реакції на стрес типу «бий», «біжи» або «стій») [6].

Що стосується довільної (регульованої) поведінки, то тут установку викликає не актуальна ситуація. Актуальна, тобто конкретна, ситуація, в якій суб'єкт перебуває на цей момент,

вирішального значення не має. Справа в тому, що суб'єкт тут прагне не задоволення пережитої в даний момент потреби, а задоволення відверненої потреби.

Яка ж ситуація бере участь у створенні установки, що лежить в основі вольової поведінки? Звернемося до нашого прикладу. Опинившись в умовах надзвичайної ситуації рятувальник вирішує, що йому робити – піти через перешкоду, що раптово виникла, або шукати новий шлях. Він заздалегідь уявляє собі обидві ситуації (і подолання перешкоди, і пошук іншого виходу); осмислює всі можливі результати і залежно від того, яка потреба «Я» пересилить, у нього виникає або установка подолати перешкоду, або ж установка пошуку нового шляху.

Вольова поведінка, яка детермінує ухвалення рішення, повинна здійснитися в майбутньому. Отже, відповідна ситуація може бути тільки представлена й осмислена. Тому установку, що виникає в момент ухвалення рішення й стає основою процесу вольової поведінки, створює уявлювана або уявна ситуація.

Можна зробити висновок, що генезис установок імпульсивної (інстинктивної) і вольової поведінки різний, зокрема, в основі першої лежить актуальна ситуація, а в основі другої – уявлювана або уявна. Проте навіть підготовлена людина при виникненні непередбаченої ситуації може опинитися в ролі жертви, перейти на її рівень [6].

І. І. Ріхтер виділив два роди небезпек: нормальні й надзвичайні. До нормальних небезпек він відносив ті, які запрограмовані в даній діяльності (екстремальні фактори професійної діяльності рятувальників). Ті ж небезпеки, які виникають раптово через певні помилки людини, вихід із ладу техніки, він уважав надзвичайними. «Такі непередбачувані небезпеки, – писав він, – убивають своєю несподіванкою, страхом, зняквовілістю...» [7].

Суб'єкт, опинившись у специфічних умовах осередка надзвичайної ситуації, різко змінює свою поведінку. Спочатку вона характеризується короткостроковим станом заціпеніння, дезорганізацією дій і думок, нелогічністю розумового процесу, загальним станом розгубленості, з'являється емоційний дискомфорт, напруга, тривога, страх, паніка тощо. Подальша поведінка визначається вродженими психофізіологічними характеристиками й підготовленістю суб'єкта діяти в подібних ситуаціях.

Процес сприйняття інформації про ситуацію, що виникла, спрямований на здійснення акту сенсорного синтезу, у якому всі отримані

дані поєднуються в єдину систему, підпорядковану установкам суб'єкта. Тобто, після нетривалого розгублення в нього, як правило, знову вмикається установка на раціональну поведінку, спрямована на виконання професійних завдань у осередку надзвичайної ситуації. Як ми вже говорили, біологічну основу для установки дають психофізіологічні характеристики. Далі вона формується завдяки комплексній професійній підготовці (професійно-фізичній, психологічній, тактико-технічній), а також суб'єктивному професійному досвіду і є головною частиною організації предметної дії. Причому чим повніше й різнобічніше буде відбита у свідомості індивіда ситуація, що склалася, тим більш обґрунтовано можна знаходити адекватні способи її вирішення [8].

Неповний сенсорний синтез, відсутність професійної підготовки або недостатність досвіду можуть стати причинами помилок дій суб'єкта у вогнищі надзвичайної ситуації [8].

Ми вже говорили про те, що в професіонала сформована установка на порятунок життя іншого. Наскільки б підготовленим не був рятувальник до дій в умовах надзвичайної ситуації, але в момент стресу він не застрахований від помилок. Людина за своєю природою не може обійти впливу таких механізмів, як інстинктивні реакції, захисні механізми особистості тощо. Що ж відбувається з особистістю суб'єкта в момент небезпечної ситуації? Першим, як правило, спрацьовує інстинкт самозбереження, що виражається в руховій дії (нагнутися, відскочити, згрупуватися тощо). Далі вмикається перехідна стадія свідомості, де оцінюються навколишня ситуація, власні можливості і їх співвідношення з вимогами навколишнього середовища.

Розглянемо схему установки поведінки суб'єкта до входу в осередок надзвичайної ситуації й до його виходу з неї.

Якщо на цьому рівні свідомість одержує відповіді на такі питання, як «можу – не можу», «прагну – не прагну», «потрібно – не потрібно», то особистість виступає в ролі суб'єкта волі. За наявності негативних відповідей в особистості починають домінувати емоції, які в найвищій точці досягають максимальної напруги, після чого в її поведінці настає дезорганізація дій, дезорієнтація в просторі й часу, виникає почуття розгубленості, паніки, істерики й жаху. У цьому випадку особистість виступає як суб'єкт прояву слабкості волі.

Дія людини завжди спрямована на досягнення певної мети, образ якої актуалізується в її свідомості у вигляді деякої моделі «потрібного майбутнього». Предметна дія спрямована на до-

сягнення проміжної мети. Тому дія розцінюється як цілком усвідомлений акт, більше того, учинок, що має соціальне значення (порятунок людей).

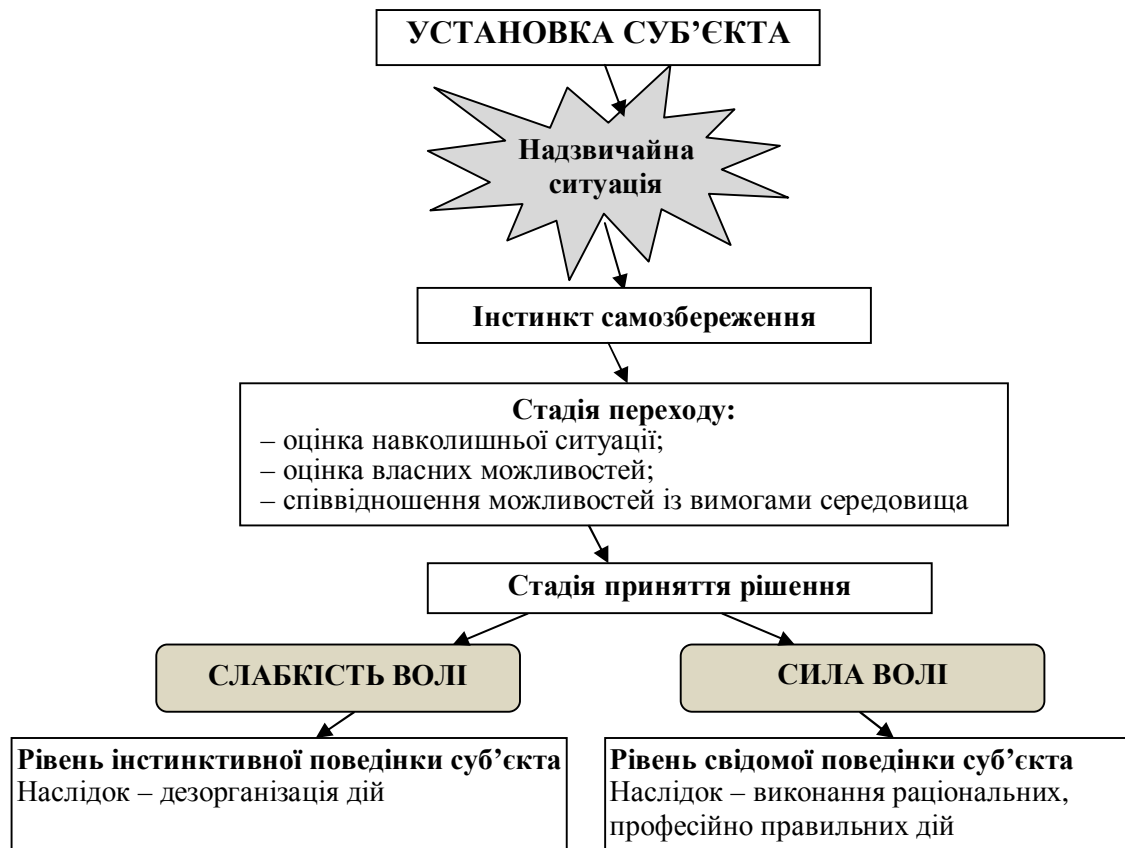

Схема установки поведінки суб'єкта в НС

Під впливом такої мети, а також мотивів усієї діяльності центральна нервова система людини й органи чуттів налаштовуються на сприйняття інформації, необхідної для досягнення мети, і насамперед інформації про існуючу обстановку, ситуацію, адже його керуюча дія саме й повинна перетворити наявну обстановку на іншу – відповідну поставленій меті. І для цього людина повинна насамперед досить повно оцінити те, що є. Об'єднання всієї наявної інформації про обстановку, що склалася, здійснюється з урахуванням минулого досвіду, справжніх і минулих емоційних проявів людини, пов'язаних із виконанням подібних дій.

Якщо існуюча ситуація збігається з бажаною метою, то немає й потреби в діях. Навпаки, коли між існуючим станом справ і метою існує розбіжність, тоді у свідомості людини формується новий образ. Цей образ завдання формується під впливом потрібної мети дії, обстановочної аферентації й мотивації до виконуваної діяльності й підказує людині, що їй потрібно робити. Роль мотивації полягає в тому, що вона перетворює ту або іншу фізичну

поведінку на певну психологічну поведінку. Це відбувається завдяки включенню даної поведінки в систему основних потреб особистості, у результаті чого в суб'єкта виникає установка на виконання, а отже, основою вольової поведінки є певна установка.

У вольовому процесі виділяється така послідовність: «Увесь процес слід представити в такий спосіб: спершу встановлення за допомогою мислення доцільної поведінки, потім процес мотивації, і, нарешті, акт вирішення» [4].

Часто для особистості видадуться неприйнятним результати імпульсної (інстинктивної) поведінки для того відрізка часу й простору, у якому вона повинне здійснитися. Таке становище може виникнути у випадку, якщо суб'єкт може усвідомити наслідки своєї реальної поведінки (переважно це стосується рятувальника). Усвідомлення ж результатів поведінки стає можливим, коли особистості вдається вислизнути з актуального перебігу часу й зазирнути в майбутнє. Цю можливість надає акт об'єктивації. Завдяки акту об'єктивації людина протиставляє себе реальності, що дозволяє пе-

режити й усвідомити не тільки актуальну даність, але й можливі події і явища. Суб'єкт, що маніпулює можливими подіями, не тільки живе в часі й просторі, але й об'єктивує їх (наприклад рятувальник рятує потерпілого з небезпечних умов НС). Тим самим особистість у певній послідовності розташовує в часі й просторі свої можливі дії, чим забезпечується активне психологічне використання часу й простору. Завдяки цьому при здійсненні імпульсної поведінки особистість може відчути імпульси й інших можливих дій, що впливає й на перебіг реальної активності. Дана теза має особливе значення з позиції можливостей реалізації змісту такого підходу в практиці професійної підготовки рятувальників МНС України, коли в рамках системи стандартних дій вони будуть діяти в різних просторових і тимчасових умовах.

Висновки. Таким чином, ми проаналізували існуючі у вітчизняній психологічній науці погляди на процес вольової поведінки суб'єкта

в осередку надзвичайної ситуації, а також впливу установки на даний процес і можемо сказати, що для успішного виконання професійних завдань рятувальники МНС при виникненні непередбачених ситуацій, несподіваних перешкод та небезпек повинні мати добру здатність до перемикання установок. Будь-який професіонал, опинившись у специфічних умовах осередку надзвичайної ситуації, може виявляти як силу, так і слабкість волі. Установка ж, що була наявна заздалегідь, працює тоді, коли «увімкнена» свідомість. При домінуванні емоційного компонента в поведінці виникає дезорієнтація в часі й просторі, почуття розгубленості, страху, паніки, істерики, жаху і, як наслідок, – дезорганізація дій і провал у виконанні професійного завдання. На процес вияву волі в умовах НС впливають уроджені психофізіологічні характеристики, професійна підготовленість суб'єкта діяти в подібних ситуаціях і вміння брати на себе відповідальність за життя іншої людини.

Список використаної літератури

1. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / Лебедев В. И. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
2. Лім М. І. Особливості надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при аваріях на шахтах Донеччини : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Лім Марина Іванівна. – Х., 2011. – 294 с.
3. Бжалава И. Т. Психология установки и кибернетика / И. Т. Бжалава. – М. : Наука, 1966. – 106 с.
4. Узнадзе Д. Н. Теория установки. Избранные психологические труды / Д. Н. Узнадзе. – М. : Ин-т практ. психол. ; Воронеж : МОДЭК, 1997. – 428 с.
5. Узнадзе Д. Н. Основные положения теории установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1961. – 210 с.
6. Тітаренко Д. С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Тітаренко Діана Сергіївна. – Х., 2011. – 206 с.
7. Рихтер И. И. Железнодорожная психология / Рихтер И. И. // Железнодорожное дело. – 1985. – № 25. – С. 48–54.
8. Анохин П. К. Очерки физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1975. – 448 с.

Надійшла до редколегії 07.02.2012

ПОЛЯКОВ И. А. ВЗАИМОСВЯЗЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСТАНОВОК И ВОЛЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СПАСАТЕЛЕЙ МЧС

Проанализированы существующие в отечественной психологической науке взгляды на процесс волевого поведения субъекта в очаге чрезвычайной ситуации, а также влияния установки на этот процесс. Описан механизм установки поведения субъекта и проявления им силы/слабости воли в условиях чрезвычайной ситуации.

POLIAKOV I. INTERRELATION OF PSYCHOLOGICAL SETTINGS AND VOLITIONAL BEHAVIOR AND THEIR INFLUENCE ON PROFESSIONAL ACTIVITY OF RESCUERS OF MES

The approaches to the subject of volitional behavior in the center of an emergency, existing in the national psychological science and the impact on the installation process are analyzed. The mechanism of installation behavior of the subject and the manifestation of their will in an emergency are described.